

נטועים

ביטאון לענייני תורה שבעל פה

גיליון כ (תשע"ו)

הוצאת מכללת הרצוג – תבונות

תוכן העניינים

	מסכת תמיד והיום השמיני למילואים –	אמנון דוקוב
7	עריכתה הספרותית והרעיונית של מסכת תמיד	
33	"הכל עולין למנין שבעה"	דוד ברא"ז
	פירוש רב האיי גאון למסכת שבת, פרקים ח-י	יוסף מרדכי דובאוויק
57	(עו ע"ב - צד ע"ב)	
101	מנהגי אבלות בימי ספירת העומר	שמחה עמנואל
	ספר מנחת קנאות לר' יונה אבן בהלול –	יעקב שמואל שפיגל
143	ההקדמה וקטעים נבחרים	
221	ליקוטים מאוחרים ל'ירושלמי' מסדר קדשים	אביעד ברטוב
233	עיון בתשובותיו ההלכתיות של הגרי"ד סולובייצ'יק	אברהם מוניץ
		תרגומים
273	למאמרו של אביגדור אפטוביצר	עוזיאל פוקס
275	ציטוטי ירושלמי שאינם בתלמוד הירושלמי	אביגדור אפטוביצר ז"ל
281		תקצירים
I		תקצירים באנגלית

ליקוטים מאוחרים ל'ירושלמי' מסדר קדשים

בראשית המאה העשרים עולם הספר היהודי חווה חדשים לבקרים גילויים של כתבי יד נדירים, מגניזת בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר, שפתחה צוהר לאלף שנות גניזה של ספרות יהודית על ידי החוקרים שכטר וטיילור, עד לחידושי רבי מנחם המאירי על מסכתות הש"ס, שנתגלו והובאו לדפוס על ידי משה ליפשיץ והאדמו"ר מגור, רבי יעקב משה אלתר. אוירת הגילויים הביאה עמה גם יצירה של מספר חיבורים מזויפים, אשר המפורסם שבהם הוא התלמוד הירושלמי לסדר קדשים, פרי עטו של שלמה יהודה אלגזי פרידלנדר ס"ט.¹ תלמיד חכם ממוצא הונגרי, הסעיר את העולם התורני עם 'גילוי' של התלמוד הירושלמי האבוד לסדר קדשים.² בחייו הצליח פרידלנדר להוציא

* אני מודה לגב' יעל ברון מספריית ישיבת הר עציון, שעזרה לי רבות באיתור ספרי הפולמוס סביב יצירתו של פרידלנדר. בספריית ישיבת הר עציון מצויים חיבורים רבים על התלמוד הירושלמי, ובהם ספרים העוסקים בפולמוס בעניין הירושלמי לסדר קדשים, שהיו מצויים בספרייתו של הרב יששכר תמר. הרב תמר, פרשן הירושלמי, שעזבון ספרייתו הועבר לישיבת הר עציון, נהה בצעירותו אחר מפעלו של פרידלנדר, ולימים נעשה אחד ממתנגדיו.
1. ראו: ש"י פרידלנדר, **תלמוד ירושלמי – סדר קדשים**, חולין-בכורות, ס. וואראהל תרס"ז; זבחים-ערכין, ס. וואראהל תרס"ט.

2. מאמרים רבים נכתבו על אודות הזיוף של שלמה יהודה פרידלנדר. המאמר החשוב מכולם הנו: י"י גרינוולד, 'הירושלמי על קדשים', בתוך: ש' אלברג, **ספר היובל – הפרדס**, ניו יורק תשי"א, עמ' 345-349. הרב גרינוולד, מ'אוהדיו' של פרידלנדר, מספר כיצד העיד בפניו כי כל מפעל הירושלמי היה פרי עטו. לסקירה קצרה ומקיפה של סיפור הזיוף ראו גם בהקדמתו של ש' שפרכר למהדורה החדשה של חיבורו של ר' מאיר דן פלוצקי, **שאלו שלום ירושלים**, ניו יורק תשנ"א (ד"צ: בילגורי תר"ע). ראו גם את אוסף מאמריו של הרב ברוך אוברלנדר בגיליונות קובץ **אור ישראל** (מנסי): 'מצבתו של ש"י פרידלנדר ושאלת זיופו של הירושלמי קדשים שלו', **אור ישראל** ח, תשנ"ז, עמ' קעח-קפג; 'התחלת הדפסת הירושלמי לסדר קדשים', **אור ישראל** יא, תשנ"ח, עמ' קמו-קסד; 'הוויכוח סביב הדפסת הירושלמי לסדר קודשים א', **אור ישראל** יב, תשנ"ח, עמ' קנד-קסה; 'הוויכוח סביב הדפסת הירושלמי לסדר קודשים ב', **אור ישראל** יג, תשנ"ט, עמ' קלד-קנ; 'הוויכוח סביב הדפסת הירושלמי לסדר קדשים והמו"ל שלו', **אור ישראל** יד, תשנ"ט, עמ' סב-פב; 'הירושלמי לסדר קדשים והמו"ל שלו', **אור ישראל** טו, תשנ"ט, עמ' קע-קפב; 'השלמות לתלמוד – מקורותיו של פרידלנדר: ליקוטים מלאכותיים ונסיונות להשלמת חלקים חסרים בתלמוד ובמשנה שהיו בזמנו ובדור הקודם לו', **אור ישראל** טז, תשנ"ט, עמ' קס-קעג (הדיון בירושלמי קדשים המזויף מתחיל בעמ' קעא); 'הירושלמי לסדר קדשים' והמו"ל שלו', **אור ישראל** כד, תשס"א, עמ' רט-רכו;

לאור ארבע מסכתות מן התלמוד הירושלמי: חולין ובכורות, זבחים וערכין.³ לאחר שיצא הקול כי כתביו מזויפים, לא הצליח פרידלנדר למכור את העותקים שבידיו, דבר שהוביל לסגירת בית הדפוס שבו נדפסו, וככל הנראה לעצירת הפרסומים של הירושלמי לסדר קדשים. ברם, מפרסומיו של פרידלנדר בעיתונות היהודית באותה תקופה אנו יודעים כי התכוון לפרסם גם את מסכתות מנחות ותמורה מן התלמוד הירושלמי.⁴ למיטב ידיעתנו, כך זה מעולם לא הגיע לדפוס, וככל הנראה ההפסדים והביקורות שספג פרידלנדר הביאו לגניזתו.

במאמר זה אנו רוצים לחשוף לראשונה העתקה מכתב יד למסכתות מנחות-תמורה וברכות מן התלמוד הירושלמי. בין כתביו של הרב אריה ליב פוידרוב (להלן: רא"פ), חניך ישיבות ליטא אשר שימש כרבה של אליטא דרום, נמצאה העתקה בכתב ידו של התלמוד הירושלמי למסכתות מנחות ותמורה. הרב פוידרוב לא הצליח להביא את כתביו לדפוס, הם הגיעו לארץ עם בנו, סבי, מר יוסף בן ארי וטרם ראו אור.⁶ בשנת תשס"ז פרסם הרב ברוך אוברלנדר מאמר על תולדות חייו של פרידלנדר.⁷ במאמר מזכיר הכותב אגב אורחא את העתקת הירושלמי למנחות ולתמורה על ידי ר'

'מסמכים חדשים אודות ש"י פרידלנדר והירושלמי קדשים שלו', אור ישראל מד, תשס"ו, עמ' קע-קצד; 'מסמכים חדשים אודות ש"י פרידלנדר והירושלמי קדשים שלו', אור ישראל מה, תשס"ז, עמ' קפז-רי; 'דברי ימי חייו, משפחתו ומקומות מגוריו של ש"י פרידלנדר, מו"ל הירושלמי לקדשים', אור ישראל מח, תשס"ז, עמ' קצב-ריב.

3. כרכי הירושלמי המזויף פורסמו בדפוס יעקב וידר בעיירה ס. וואראהל (סאיני). שאול וידר, נכדו של בעל בית הדפוס, פרסם בעיתון מקור ראשון מתאריך 8.6.2007 כתבה על האירועים שגרמו לסגירת בית הדפוס בעקבות פרסום חיבוריו של פרידלנדר. ראו: http://www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2223491&forum_id=771.

4. כך הבטיח פרידלנדר גם בסוף המבוא לירושלמי על זבחים וערכין (לעיל, הערה 1).

5. בכתבי הראשונים מופיעה עדות לקיומו של תלמוד ירושלמי למסכת מנחות. ראו: השגות ראב"ד ביכורים פ"ב ה"ו. הדברים נזכרים גם בחיבורו של רבי מנחם המאירי, בית הבחירה, ראש השנה ד ע"א, וראו הערתו של הרב א' סופר במהדורתו שם (ירושלים תשכ"ט, עמ' 127, הערה 11). ראו גם: ש"ק מירסקי, ר' מנחם המאירי, חייו, שיטתו וספריו, תלפיות ד, תש"ט, עמ' 43; י"מ דובאוויק, 'גמרא דבי רב ישי', חיבור אבוד מתקופת הגאונים, ישורון כא, תשס"ט, עמ' תתפג-תתפד.

6. סבי, מר יוסף בן ארי, רשם בקצרה את תולדות אביו, הרב אריה ליב פוידרוב: "הרה"ג ר' אריה ליב בן הרב ר' חיים פוידרוב נולד בעיר הורדנא (פולין) ע"נ ניימן בליל ראשון של פסח תרמ"ט. למד והתגדל בישיבות וולוז'ין, ראדין וסלובודקה. בשנת תרס"ה, בהיותו כבן שש עשרה, הוסמך לראשונה ע"י הרה"ג ר' חיים עוזר גרודזינסקי בעיירת הקיט פרודברוזה, עת הובאה לפניו שאלה מסובכת הנוגעת לכשרות בהמה גסה (לאחר מכן הוסמך גם על ידי הרב הגאון ר' משה מרדכי אפשטיין זצ"ל אב"ד ישיבת כנסת ישראל סלובודקה, הרה"ג ר' ברוך הורביץ ראש אגודת הרבנים ומראשי ישיבת סלובודקה וכן על ידי הרה"ג ר' אברהם דובער כהנא שפירא רבה הראשי של קובנה). פהן כרב בעיר אליטא (בליטא)".

7. ראו: אוברלנדר, 'דברי ימי חייו' (לעיל, הערה 2).

אריה ליב פוידרוב, תוך ציון חלקי של כמה מן הפרטים הביבליוגרפיים.⁸ בשורות הבאות אנסה להשלים את החסר ואצייר את התמונה הרחבה בעניין גלגוליה של העתקה זו והקשר ההדוק בינה לבין כתביו של שלמה יהודה פרידלנדר.

ההעתקה שהייתה מצויה בפני רא"פ ונמצאת כיום אצל צאצאיו משתרעת על פני חמישה עשר עמודים בכתב יד צפוף וכוללת את ה'ירושלמי' למסכתות מנחות, תמורה ומהדורה שנייה לברכות.⁹ המעתיק היה ככל הנראה הרב יצחק גפן הי"ד שנשלח על ידי גיסו של רא"פ להעתיקם מכתב יד שהיה מצוי במוזאון בוורשה. בצמוד להעתקה מופיעה 'מהדורה ביקורתית' של רא"פ לחיבור זה. רא"פ העתיק מחדש את כתב היד והוסיף לו פירושים וציוני מקורות. בכמה מקומות המעתיק קיצר והסתפק בהפניה למקום אחר בירושלמי המוכר לנו שבו מופיעה סוגיה זהה, ואילו רא"פ במהדורתו הביא את הסוגיה במלואה.

כבר בשנת תשל"ו פנה סכי, יוסף בן ארי (פוידרוב), לפרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, ראש החוג לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, וביקש ממנו לבדוק את מהימנות כתב היד. רוזנטל השיב לו כי מדובר בזיוף פרי עטו של שלמה יהודה פרידלנדר. שנים לאחר מכן, בשנת תשס"ח, פניתי לפרופ' לייב מוסקוביץ, מן המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן, וביקשתי לבחון את ההיבטים הפילולוגיים של כתב היד והאם הוא מתאים ללשון הירושלמי, ואף הוא קבע כי אין מדובר בתלמוד הירושלמי.

גלגוליה של העתקה

באמצע שנות העשרים של המאה הקודמת נודע לרבי אריה ליב פוידרוב מליטא כי במוזאון בעיר ורשה נמצא כתב יד בלתי-ידוע של התלמוד הירושלמי על מסכתות מסדר קדשים: מנחות ותמורה.¹⁰ מאחר שלא עלה בידו לנסוע לוורשה, ביקש הרב מגיסו, רבי אריה ליב פרבר, ששימש כרב בק"ק רייזגרוד שעל יד ביאליסטוק, להשיג עבורו את כתב היד. הלה פנה לגיסו, הרב יצחק גפן אשר נסע לוורשה והעתיק את כתב היד. לאחר טלטולים רבים הועבר כתב היד באמצעות הרב בינגיס מטלזיט שבפרוסיה לליטא, ושם הגיה ותיקן רא"פ את נוסחו. העתק כתב היד של רבי יצחק גפן והגהותיו של רא"פ

8. שם, עמ' רו-רז. ידיעה זו היא בעצם המשך לשתי ידיעות שונות בעניין זה אשר התפרסמו בבימות שונות: מ' עסיס, ערך 'תלמוד ירושלמי', האנציקלופדיה העברית לב, ירושלים-תל אביב תשמ"א, עמ' 896; נ' זבולוני, 'ירושלמי לקדשים', טורי ישורון מ, תשל"ד, עמ' 18-19.

9. דפי ההעתקה מסודרים על נייר משבצות בגודל 21x31.5 ס"מ ומשתרעים כאמור על חמישה עשר עמודים. בסיום ההעתקה הוסיף המעתיק הרב יצחק גפן: "הוכחות שמוכיחות על אמיתת הירושלמי הזה סדר קודשים מסכתות זכחים מנחות חולין בכורות ערכין ותמורה בעה"י". לאחר ההעתקה מופיעה מהדורה ביקורתית של רא"פ לחיבור זה, המשתרעת על 103 עמודים נוספים. המחבר סיים לערוך את מהדורתו ביום "חי אלול תרפט אלטא-מערב, מלפנים אלטא פולין".

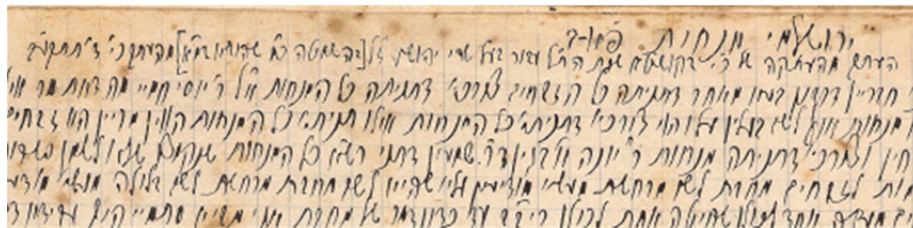
10. דברים אלו נמסרו על ידי בנו יוסף בן ארי.

נשתמרו והועלו לארץ על ידי בנו של רא"פ, יוסף בן ארי. בראש ההעתקה שהובאה לפני רא"פ רושם המעתיק הערה קצרה על מקורה (ראו באיור מספר 1):

העתק מהעתקה של כ"י בקושטא שנת הת"ל [= 1670] עבור בעל שרי יהושע ז"ל (בהשמטה כ"ח שהובא בח"א [= בחלק א]) מהעתק כ"י ד'תתקע"ב [= 1212].¹¹

לדברי המעתיק, מקורה של ההעתקה בכתב יד שהיה מונח לפני ר' יהושע בבנישתי, בעל הספר **שדה יהושע**. ככל הידוע לנו, נוסח הירושלמי שהיה מונח לפני בעל הספר **שדה יהושע** הוא נוסחו של הר"ש סריליאו,¹² אך בתלמודו של הר"ש סריליאו לא מצאנו שום אזכור לתלמוד הירושלמי לסדר קדשים. מהו אפוא מקורו של כתב היד שהועתק על ידי הרב גפן?

תשובה לשאלה זו יכולה להימצא במבוא של הירושלמי המזויף למסכתות חולין ובכורות שהוציא ש"י פרידלנדר (לעיל, הערה 1). בפרק ד של המבוא מספר פרידלנדר באריכות וביצירתיות כיצד 'נודע' לו על כתב היד של הירושלמי לסדר קדשים שהיה בידיו של בעל הספר **שדה יהושע**, כיצד חיפש אותו בנרות עד שמצאו אצל אחד מצאצאיו, וכיצד הצליח לקבל את כתב היד בהשאלה לזמן מוגבל ולהעתיקו. לדבריו, כתב יד זה הוא המקור לספרי הירושלמי שהוא מתכוון להוציא לאור. על פי זה מסתבר כי אף ההעתקה שהייתה מונחת לפני רא"פ ושיוחסה לבעל הספר **שדה יהושע**, מקורה בזיוף של פרידלנדר.

איור מספר 1: ההערה שבראש העמוד הראשון בכתב היד של הרב יצחק גפן.

11. כתבי היד הקדומים ביותר של הירושלמי הנמצאים בידינו (כ"י רומי [?] וכ"י לידן [1289]) מקורם במאה השלוש עשרה. על פי הערתו של המעתיק, כתב יד זה קדום לכ"י לידן, וייתכן שאף לכ"י רומי.

12. ראו: ר"ש ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', **ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס**, ניו יורק תש"י, עמ' שיב, הערה 152; עמ' שיז (= הנ"ל, **מחקרים בתורת ארץ ישראל**, ירושלים תשנ"א, עמ' 321, הערה 152; עמ' 326). על מקורותיו של הר"ש סריליאו ראו גם: ע' סמואל, 'מפעלו הפרשני והטקסטואלי של ר' שלמה סריליו לסדר זרעים', **אמונת עתיד** 28, תשנ"ט, עמ' 32-35 (מאמר זה מופיע גם באתר 'דעת':

<http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/emunat/28/02808.htm>

רסיסים מן הירושלמי המזויף למנחות

מאחר שפרידלנדר לא מימש את תכניתו להוציא לאור את הירושלמי למסכתות מנחות ותמורה, איננו יכולים לעשות השוואה מלאה בין חיבורו של פרידלנדר על מסכתות אלו ובין כתב היד שהיה בידי רא"פ. אף על פי כן, יש בידינו שני ציטוטים קצרים מכתב היד של הירושלמי למנחות שהתכוון פרידלנדר להוציא לאור, ואותם נוכל להשוות לכתב היד של רא"פ.

במבוא הארוך של הירושלמי לחולין ולבכורות שפרידלנדר הוציא לאור (פרק ג), הוא ניסה להוכיח כי כתב היד שבידיו הוא הירושלמי האמתי לסדר קדשים. בין השאר ציטט פרידלנדר שני קטעים קצרים מן הירושלמי למנחות שברשותו, המתאימים למה שמובא במקורות אחרים בשם הירושלמי. קטעים כמעט זהים מופיעים גם בכתב היד של רא"פ. הקטע הראשון מתייחס להלכות ביכורים. ראב"ד בהשגתו להלכות ביכורים פ"ב ה"ו טען (בניגוד לרמב"ם) שביכורים שהופרשו לאחר חנוכה אין בהם קדושה כלל, וציין שכך נאמר בירושלמי למנחות. פרידלנדר הראה כיצד דברי ראב"ד מתאימים היטב לנוסח ה'ירושלמי' מנחות כת"י פ"ח ה"ב. נוסח כמעט זהה מופיע בכתב היד של רא"פ:

כת"י רא"פ (פ"ח ה"ב, עמ' ח)	מבוא לירושלמי לחולין ולבכורות, פרק ג (בשם הירושלמי למנחות פ"ח ה"ב)
חבריי' בשם ר' ליזר: הפרישן קודם החג שיעבר עליהן מביא ואינו קורא. הפרישן קודם לחנוכה שיעבור עליהן חנוכה ירקבו. הפרישן לאחר החנוכה לא קדשו.	חבריי' בשם ר' לעזר: הפרישן קודם החג שיעבר עליהן החג מביא ואינו קורא. הפרישן קודם לחנוכה שיעבר עליהם חנוכה ירקבו. הפרישן לאחר חנוכה לא קדשו.

הקטע השני עוסק בעניין סדר הפרשיות בתפילין, שבו נחלקו כידוע רש"י ורבנו תם (תוספות, מנחות לד ע"ב, ד"ה והקורא). בתיקוני זוהר (הקדמה, ט ע"א) נאמר שלדעת "מארי דתלמודא ירושלמי" יש לסדר את הפרשיות כדעת רבנו תם. בירושלמי שלפנינו לא נמצא מקור התומך בדעת רבנו תם, אולם פרידלנדר טען שבירושלמי למנחות שברשותו מובאת מחלוקת אמוראים בשאלה זו, ורבי יוחנן, מבכירי אמוראי ארץ ישראל, סבר שיש לסדר את פרשיות התפילין כשיטת רבנו תם.¹³ גם כאן הדברים שציטט פרידלנדר תואמים את נוסח כתב היד של רא"פ:

13. בספר מכתבי הרב חפץ חיים זצ"ל (ניו יורק תשי"ג, עמ' 27) מספר בנו של החפץ חיים כי בעקבות פרסום דברי 'הירושלמי' החל אביו להניח גם תפילין של רבנו תם.

כת"י רא"פ (פ"ג ה"ח, עמ' ד)	מבוא לירושלמי לחולין ובכורות, פרק ג (בשם הירושלמי למנחות סוף פ"ג)
<p>פסקא: ארבע פרשיות שבתפילין מעכבין זא"ז. כהנא בשם ריב"ל: היידו הן ד' פרשות שבטוטפת, קדש לי כל בכור, והיה, שמע ישראל, והי' אם שמוע. דל כן מה נן אמרין, דלא סברין מימר שמע גבורתי' דמרי עלמא, והי' אם שמוע כללי אורייתא ולקדמי, לפום כן צורכי' מימר כדסדרי באורייתא סדרי בטוטפתא. ר' הילא בשם ר"ן: אתפלגון ר"י ור' לעזר: ח"א קדש, והי', שמע, והי', וחורנא א' קדש, והי', והי', שמע, ולא ידעין מן דמר דא ומן מר דא. ממה דמר ריב"ב חמי לטוטפת' דרבי יוחנן והוית דו לדו הוה מנחין בהון, אשמעית דר' יוחנן הוא דמר והי' והי'. ר' יודן בשם רבי חגי: טעמא דר"י הוית דו לדו מנחין. טעמא דר"ל כדסדרי אורייתא.</p>	<p>פסקא: ארבע פרשות שבתפילין מעכבות זו את זו. כהנא בשם ריב"ל: היידו הן ארבע פרשות שבטוטפת, קדש לי כל בכור, והיה, שמע ישראל, והיה אם שמוע. דל כן מה נן אמרין, דלא סברין מימר שמע גבורתיה דמארי עלמא, והיה אם שמוע כללי דאורייתא ולקדמי, לפום כן צורכי' מימר כדסדרי באורייתא סדרי בטטפתי. ר' הילא בשם ר' זעירא: אתפלגון רבי יוחנן ורבי לעזר: חד אמר קדש, והיה, שמע, והיה, וחורנא אמר קדש, והיה, והיה, שמע, ולא ידעין מן מר דא ומן מר דא. מן מה דמר רבי יוסי בי רבי חיי לטוטפתי דרבי יוחנן ומנחיי בהון הוית דו לדו, את שמעית דרבי יוחנן הוא דמר והיה והיה. רבי יודן בשם רבי חגי: טעמא דרבי יוחנן הוית דו לדו מנחין. טעמא דרבי לעזר כדסדרי אורייתא.</p>

הירושלמי של הרב רפאל גורדון

עדות נוספת על התלמוד הירושלמי למנחות נשתמרה בהערותיו של הרב רפאל גורדון¹⁴ על הירושלמי (מופיעות בדפוס וילנה¹⁵ בסוף המסכת תחת הכותרת "מהג"מ רפאל

14. רבי רפאל גורדון (תר"ח-תרצ"א), 'הרב מוואשלקאו', מחבר ספר נחל עדן, וילנה תרנ"ז, העוסק בביאור סוגיות הש"ס ובענייני קידוש החודש. ראו: ש' אברמסון, 'מדברי הגאון ר' רפאל גארדאן לירושלמי', המעיין כט ד, תשמ"ט, עמ' 57-63.

15. על עמדתם של המוציאים לאור של דפוס וילנה (האלמנה והאחים ראם) לגבי תלמודו של פרידלנדר ניתן ללמוד מדבריהם בתחילת הכרך הראשון של הירושלמי (וילנה תרפ"ו) תחת הכותרת 'הערות המדפיסים לתלמוד הירושלמי', אות ג: "לא הדפסנו את הירושלמי למסכתות מסדר קדשים שי"ל מכת"י בשנת (תרס"א) [תרס"ז] ע"י הרב שלמה יאודה פרידלענדער בוואראפל, יען שיצאו עוררים רבים עליו לאמר שהוא מזויף, ולא לנו להכניס ראשנו במחלוקת זו ומכ"ש להכריעה, אבל תורתנו הלא היא תורת אמת ואין האמת נקראת אלא על דבר שלא יפול בו אף שמץ ספק ספיקא כל שהיא, ולכן נקרא הקב"ה אמת וכן נקראת תורתנו תורת אמת, וכל ספק מאום זר הוא לה ולא יכנס במחיצתה".

גארדאן שליט"א מחבר ספר 'נחל עדן'"). כאשר בחנתי את הגהותיו של הרב גורדון הופתעתי לגלות שהנוסח המופיע בהן תואם את נוסח הירושלמי המצוי בכתב היד של רבי אריה ליב פוידרוב.

באחת מהערותיו עומד הרב גורדון על סתירה בין הירושלמי במגילה ובין דברי הפוסקים. לפי הירושלמי במגילה (פ"ד, עה ע"ג), השחרת בתי התפילין היא הלכה למשה מסיני, ומכאן שהיא מעכבת, ואילו לדעת הפוסקים השחרת בתי התפילין היא לנוי בלבד ואינה מעכבת. לדברי הרב גורדון, סתירה זו בין הירושלמי לפסק ההלכה עשויה למצוא את יישובה לאור הגרסה המופיעה בירושלמי מנחות המונח לפניו, שעל פיה חובת השחרת התפילין היא הלכה למשה מסיני רק לגבי הרצועות, ולא לגבי הבתים. גרסה זוהי מופיעה גם בתלמודו של רא"פ:¹⁶

הערות הרב רפאל גורדון לירושלמי מגילה, אות ד (בשם הירושלמי למנחות)	כת"י רא"פ (פ"ג ה"ח, עמ' ד)
אמר ר' חגי: משה לא אתאמרת מתניתא ברם בגין רצועות.	א"ר חגי: משה לא אתאמרת מתני' ברם בגין רצועות.

הרב גורדון ציטט מובאות מן הירושלמי מנחות כת"י גם בקונטרס 'כליא אורב', שכתב כדי להוכיח את אמתותו של הירושלמי לקדשים ולהדוף את המתקפות כנגדו.¹⁷ גם

16. הרב גורדון ציטט קטעים מן הירושלמי למנחות בשתי הערות נוספות שלו על הירושלמי למגילה (אותיות ב-ג). בשני המקרים מדובר בסוגיה שכבר מופיעה בירושלמי מגילה (פ"א, עא ע"ג; פ"ד, עה ע"ג-ע"ד), אלא שהנוסח שם תמוה או בלתי-מובן, והרב גורדון ציין כי הנוסח המקביל בירושלמי מנחות מובן הרבה יותר. משום מה, בשני המקרים הרב גפן בהעתקתו (עמ' ד) הסתפק בהפניה לירושלמי למגילה ולא ציטט את הסוגיה המופיעה בכתב היד של הירושלמי למנחות. באופן כללי, הרב גפן בהעתקתו נקט גישה מינימליסטית ודילג על כל הקטעים בכתב היד שיש להם מקבילות בירושלמי שלפנינו. ייתכן שנהג כך גם בשתי הסוגיות הנזכרות, כיוון שלא שם לב להבדלי הנוסח בין הירושלמי למנחות ובין הירושלמי למגילה בסוגיות אלו, ולכן לא מצא טעם בהעתקתן. מכל מקום, בצמוד להעתקתו של הרב גפן מופיעה מהדורה ביקורתית וארוכה יותר של רא"פ. במהדורתו העתיק רא"פ את הסוגיות במלואן ויצר מהדורה שלמה של התלמוד הירושלמי למנחות. עיון במהדורה זו (עמ' 23-24) מעלה כי נוסח הירושלמי בשתי הסוגיות הנזכרות שונה מזה המופיע בירושלמי למגילה שלפנינו ומתאים לזה המופיע בהערות הרב גורדון בשם הירושלמי למנחות. הדבר נראה מפתיע, שכן לכאורה רא"פ הכיר את הירושלמי למנחות אך ורק דרך העתקתו של הרב גפן ושם, כאמור, שתי הסוגיות אינן מופיעות. ייתכן כי לרא"פ הייתה גישה לכתב היד של הירושלמי למנחות גם באופנים נוספים, או שהיו לו קשרים אישיים עם הרב גורדון, אף שאין בידינו מידע על כך. לחלופין ייתכן כי רא"פ ראה את הערותיו של הרב גורדון ובהתאם להן ניסח את מהדורת הירושלמי שלו.

17. הרב רפאל גורדון, 'קונטרס כליא אורב', בתוך: יוסף הכהן (= ש"י פרידלנדר), חרב נוקמת, ס. וואראהל תרע"א.

מציטוטים אלו עולה שנוסח הירושלמי שעמד לפני הרב גורדון דומה לנוסח המופיע בכתב היד של רא"פ.

אחד הציטוטים נוגע למחלוקת בית שמאי ובית הלל בעניין כלאיים בציצית. לפי הגרסה בבבלי (מנחות מ ע"א) המחלוקת נראית מצומצמת: "סדין בציצית – ב"ש פוטרין וב"ה מחייבין". הראשונים דנו בשאלה מדוע נחלקו בסדין דווקא, ומדוע בית שמאי אינם מתירים אלא רק פוטרין (ראו למשל תוספות שם, ד"ה סדין בציצית, שהסיקו מכך מסקנות שונות). אולם הרב גורדון ציין כי בירושלמי מנחות המחלוקת נוגעת לכלאיים בציצית בכלל, ובית שמאי מתירים זאת לגמרי. גרסה דומה מופיעה בכתב היד של רא"פ:

כת"י רא"פ (פ"ד ה"א, עמ' ה)	קונטרס כליא אורב, עמ' 39 (בשם הירושלמי למנחות)
דתינן כלאים בציצית – ב"ש אוסרין וב"ה מתירין.	כלאים בציצית – ב"ש אוסרין וב"ה מתירין.

ציטוט נוסף נוגע לטעמם של בית שמאי:

כת"י רא"פ (שם)	קונטרס כליא אורב (שם)
טעמא דב"ש דרשי סמוכין: 'לא תלבש שעטנז', 'גדילים תעשה לך' – אוף במקום גדילים לא תלבש שעטנז מתיבין לר' בון בר חייא: ולמה לא אולפין מההון בכל אתר? (פירוש דלא ידחה עשה ל"ת בכל מקום). על דעתיה דרבי יונה דו אמר מצות עשה דוחה מצות ל"ת אע"פ שאינה כתיבה בצידה – ניחא; ע"ד ר' יוסי דו אמר אין מ"ע דוחה את מצות ל"ת אלא א"כ היתה כתיבה בצידה – לית כאן אולפין.	טעמא דב"ש דרשו סמוכין: 'לא תלבש שעטנז', 'גדילים תעשה לך' – אף במקום גדילים לא תלבש שעטנז מתיבין לר' בון בר חייא: ולמה לא אולפין מההון בכל אתר? (פירוש דלא ידחה עשה ל"ת בכל מקום). על דעתיה דרבי יונה דו אמר מצות עשה דוחה מצות ל"ת אע"פ שאינה כתיבה בצידה – ניחא; ע"ד ר' יוסי דו אמר אין מ"ע דוחה את מצות ל"ת אלא א"כ היתה כתיבה בצידה – לית כאן אולפין.

לאור ההוכחות הנזכרות לעיל, נראה כי ההעתקה אשר הובאה לפני רא"פ מקורה בכתב יד זהה לכתב היד שהיה מונח לפני הרב רפאל גורדון. יש לציין שרבי מאיר דן פלוצקי בספרו **שאלו שלום ירושלים** רמז לכך שהרב רפאל גורדון היה שותף במלאכת הזיוף של שלמה פרידלנדר וכתב את גיליונות הירושלמי המזויפים.¹⁸ גם אם לא נקבל את קביעתו של הרב פלוצקי, אין צל של ספק כי נוסחאות הירושלמי של פרידלנדר הן המקורות להערות המופיעות בכתביו השונים של הרב רפאל גורדון. ממילא ברור כי גם החיבור שהיה בידי רא"פ מקורו בזיופו של פרידלנדר.

18. ראו: פלוצקי (לעיל, הערה 2), עמ' 102. ראו גם: י"ש שפיגל, 'הגהות ר' רפאל גורדון על ירושלמי סדר נשים ועל ספרו נחל עדן', **המעלות לשלמה** – ספר זכרון למרן הגאון הרב שלמה גורן זצ"ל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 408, הערה 8.

שפתיו דובבות בקבר

ב'קול קורא' שהוציא ש"י פרידלנדר בשנת תרס"ו הוא בישר כי בכוונתו להוציא לאור את כל מסכתות התלמוד הירושלמי לסדר קדשים. בפועל לא הצליח פרידלנדר במזימתו, שכן עם הופעתו של הכרך השני בסדרה, הכרך של זבחים-ערכין, עלתה ביקורת חריפה על מפעלו אשר מנעה ממנו להמשיך להפיץ ולמכור את כרכי התלמוד הירושלמי שלו. אולם ביקורת זו לא מנעה מפרידלנדר להפיץ את התלמוד בדרכים עקיפות, וזאת על ידי שיווקם של כתבי היד המזויפים ליהודים תמימים אשר האמינו באמתותם והתחילו לעסוק בלימודם ובמחקרם. אחד מאותם יהודים תמימים היה זקני, ר' אריה ליב פוידרוב. במכתב משנת תרפ"ז שנמצא בין דפי הגהותיו של רא"פ מסופר:

בעה"י אור ליום ג שמות תרפ"ז... פרק כל הקורבנות שקבלתי היום מהעתקת ירושלמי מנחות המונח בוורשא שמכרם שם הגאון המו"ל ז"ל.

גורם לא ידוע שלח עלים נוספים של העתקה מכתב יד ירושלמי מנחות לרבי אריה ליב פוידרוב. זהותו של "הגאון המו"ל" אינה ברורה, אולם ככל הנראה מדובר בשלמה יהודה פרידלנדר. הוכחה לכך טמונה בסדרת הוכחות לאמתותו של ירושלמי זה המצויה בסיום ההעתקה שבידי רא"פ. בין ההוכחות ישנה הפניה ל"המו"ל ירושלמי חולין בהקדמתו". המו"ל היחיד המוכר לנו לתלמוד הירושלמי מסכת חולין הוא שלמה יהודה פרידלנדר. על פי מכתבו של רא"פ, בשנת תרפ"ז, קרוב לעשרים שנה לאחר שדבר זיופו של הירושלמי לקדשים נודע ברבים, ולאחר ש"הגאון המו"ל" כבר נזכר עם התוספת "ז"ל"¹⁹

19. תאריך פטירתו של שלמה יהודה פרידלנדר איננו ברור כלל ועיקר. הרב ברוך אוברלנדר ('מצבתו של ש"י', לעיל, הערה 2), חקר את העניין. בעיירה סאטמר, על מצבתו של שלמה יהודה ליב פרידלנדר, נכתב כי הנ"ל נטמן ביום ח' בשבט שנת תרפ"ד, ואולם, מכותרות העיתונים של אותה תקופה משתמע שיש לאחר את תאריך הפטירה, וכך מספר העיתון *Zsido Ujsag* (עיתון הקהילה האורתודוקסית בהונגריה) מתאריך 4 במאי 1928 (בתרגומו של אוברלנדר, שם, עמ' קעח-קעט): "תלמיד חכם חבר מעניין מת לא מזמן בעיר סאטמאר בדמותו של ר' שלמה יהודה אלגזי פרידלנדר. לפני קרוב לשני עשורים הוא הפתיע את העולם במציאת החלק האבוד של תלמוד הירושלמי... אבל בקשר לירושלמי הזה קבעו מומחים, שכל הפירושים הנמצאים בהירושלמי המדומה הזה אפשר למצוא בתלמוד בבלי (הרגיל), והחיבור החדש הזה – זיוף. המוציא לאור המלומד לא יכל להכחיש את הקביעה הנ"ל, אבל את כתב היד המדומה הוא לא רצה להראות לאף אחד. באם לא ימצא בעיזבנו את הכתב יד, הרי הוא לוקח אתו את הסוד לקבר. התלמיד חכם הגדול גם לא ידע לנמק מספיק את שייכותו לשם אלגזי, הרגיל אצל היהודים הספרדים. הוא נקבר בסאטמאר בהשתתפות קהל גדול". אם נקבל את דיווחו של העיתון ונפרש את המונח "לא מזמן" כמציין לאותה שנה, נמצא שפרידלנדר נפטר בשנת תרפ"ח. ברם, אם "הגאון המו"ל ז"ל" במכתבו של רא"פ משנת תרפ"ז הוא שלמה יהודה פרידלנדר, דומה שהתאריך על מצבתו בעיירה סאטמר הנו מדויק, ואת האמור בעיתון הקהילה האורתודוקסית שפרידלנדר "מת לא מזמן" יש להבין בהתאם.

– עדיין ישנם גורמים המגלים עניין בכתביו. מישוהו בוורשה רכש את חיבורו של פרידלנדר למנחות והעניק לרא"פ את הזכות להעתיקו. ייתכן אמנם כי מוזאון בוורשה קנה מפרידלנדר את כתביו קודם שנודע דבר זיופם, ורא"פ בתמימותו האמין באמתותם והעתיק אותם מיזמתו שנים רבות מאוחר יותר; אך אפשר שגורם כלשהו עמד מאחורי ההעתקה שהגיעה לרא"פ מתוך מגמה להמשיך להפיץ בעולם את כתביו של פרידלנדר. אם כך הדבר, יש מקום לחשוד כי אותו גורם הוא בנו של פרידלנדר, מאיר. הרב ברוך אוברלנדר, אשר עסק בחקר תולדותיו של פרידלנדר, הראה כי מאיר פרידלנדר עמל להוציא לאור את מהדורת התוספתא של אביו, וכי מדברים שכתב נראה שהיה שותף מלא למעשי אביו, העריך אותו מאוד ואף ניסה להנציח את מפעלו.²⁰ ייתכן אפוא כי מאיר פרידלנדר הוא שעמד מאחורי ההעתקה שהגיעה לרא"פ, ואולי רצה פרידלנדר הבן להשתמש ברא"פ כדי להפיץ את מפעלו הספרותי של אביו.

מכל מקום, ברשתו של ש"י פרידלנדר נפלו רבים וטובים, ביניהם רבי רפאל גורדון ורבי אריה ליב פוידרוב.²¹ המתמיהה הוא שרא"פ הלך שבי אחר תלמודו של פרידלנדר שנים לאחר מותו, ולא ברור מי הוא זה שהפילו בפח. כפי שהצענו, ייתכן שהיה זה פרידלנדר הבן.

הכול צריכין מזל

סוף דבר, רבי אריה ליב פוידרוב טרח ושקד על הגהות הירושלמי בכתב יד מסדר מנחות ותמורה ולא הוציאם לאור. בשנת תר"ץ נשלח רא"פ לצ'קוסלובקיה מטעם ישיבת 'כנסת ישראל' בסלובודקה שהייתה אז במצוקה כלכלית. בחנותו בעיר פרשבורג נקרא לישיבה של מעלה ונטמן בבית העלמין שם, סמוך לקברו של החתם סופר. בציון קברו שהעמידה ק"ק פרשבורג בראשותו של מרא דאתרא ר' עקיבא סופר ז"ל נחרט:

פ"ט

הרה"ג הצדיק אריה דבי עלאה ר' אריה לייב בר חיים ז"ל
יליד העיר הורדנא ותושב מרטש נקטף בן מ"ב שנים בדרך ביאתו פרעשבורג
ביום ד' דחוהמ"ס תרצ"א לפ"ק
ארז בלבנון אדיר התורה
יחיד וטהור בכל מיני טהרה
הגה בלי הפוגה בגמרא וסברה
למד תורה לעבדה ולשמרה
יום ולילה עסק בה בגבורה
באהבה עשה מצוות ה' ברה
בן לחדש במנחות ותמורה

20. ראו: אוברלנדר, 'דברי ימי חייו' (לעיל, הערה 2), עמ' רט-ריא.

21. ראו לעיל, הערה 13, מה שהבאנו בשמו של החפץ חיים.

חיש גז ולא הניח תמורה
ים השבר אהה גדול ונורא
ת.נ.צ.ב.ה

מנוסח מצבתו למדים אנו שקהילת פרשבורג ידעה על מפעלו של רא"פ ומצאה לנכון ליידע את העולם עליו. נראה שרא"פ הצליח לשכנע את אנשי פרשבורג במהימנות כתב היד שהיה בידיו, כך שאפילו לאחר מות יוצרו הצליח החיבור המזויף של פרידלנדר לקנות שביתה בקרב יהודים תמימים רבים.

סיכום

במאמר זה התחקינו על עקבותיו של כתב יד לתלמוד הירושלמי למסכתות מנחות, תמורה ומהדורה שנייה לברכות, אשר העתק שלהם היה ברשותו של הרב אריה ליב פוידרוב, רבה של אליטא דרום. לדעתנו מקורה של העתקה זו במפעליו של שלמה יהודה פרידלנדר, זי"פ הירושלמי הנודע. בשנת תרס"ו הוציא הנ"ל 'קול קורא' על אודות פרסומו הקרוב של הירושלמי האבוד לסדר מנחות, אך בעקבות קולות אשר ערערו על מהימנותו, נמנע המו"ל מהוצאתו לאור.

אולם ציטוטים מירושלמי זה נשתמרו בהקדמתו של פרידלנדר לירושלמי לחולין, וכן בכתביו של הרב רפאל גורדון בעל ספר נחל עדן, שבמסגרת הערותיו לתלמוד הירושלמי הזכיר מקבילות מן התלמוד הירושלמי למנחות שבכתב יד. על קשריו של הרב רפאל גורדון עם שלמה יהודה פרידלנדר ניתן ללמוד מקונטרס 'כליא אורב', שבו הצדיק הרב גורדון את מפעליו של פרידלנדר. בבדיקה מדגמית של ציטוטים מתוך הירושלמי מנחות המופיעים במקורות הנזכרים תוך השוואה למקבילותיהם בהעתקה שהייתה מונחת לפני הרב אריה ליב פוידרוב, מצאנו התאמה מלאה. הדברים מובילים למסקנה כי מקור ההעתקה שהייתה מונחת לפני פוידרוב הוא כתב יד ירושלמי מנחות של שלמה יהודה פרידלנדר, וזהו המקור שהיה מונח גם לפני הרב גורדון.

נקודה נוספת שהובילה אותנו להבנה כי לרבי אריה ליב פוידרוב היה קשר כזה או אחר עם מפעלותיו של פרידלנדר, היא המכתב שקיבל הרב פוידרוב בשנת תרפ"ז. במכתב מספר הרב על מספר עלים (העתקות) מן התלמוד הירושלמי המונח בוורשה שמכרם המו"ל ז"ל. המו"ל היחיד שעסק בכתב יד לירושלמי מסדר קדשים הוא שלמה יהודה פרידלנדר. בהקשר זה העלינו את ההשערה כי מאיר פרידלנדר, בנו של מזי"פ הירושלמי, שהמשיך לעסוק בהפצת מפעלותיו של אביו לאחר מותו, הוא שהפיל את רבי אריה ליב פוידרוב בפח.